

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 33(091):94(477)"18"

О. А. Алтухов

СТАНОВЛЕННЯ БІРЖОВОЇ СПРАВИ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТ.

В статті висвітлюється процес становлення та розвитку біржової справи в Україні в ХІХ ст. Показаний взаємозв'язок між створенням бірж та соціально-економічним розвитком українських земель у складі Російської імперії в досліджуваний період. Автор доходить до висновку, що перші біржі в Україні з'явилися в центрах розвитку двох важливих галузей господарства, які працювали на зовнішні ринки. Це, перш за все Одеса (зернове господарство) і Київ (виробництво цукру). Саме для забезпечення фінансових потреб великих виробників зерна і цукру, пов'язаних з європейськими ринками, з'являються біржі. Перша з них виникла в Одесі в кінці ХVІІІ ст., Оскільки дане місто було важливим портом, через який зерно продавалося за кордон. Пізніше, в першій половині ХІХ ст. біржа була створена і в Києві. Подальший розвиток біржової справи в Україні буде розглядатися в наступних наукових статтях.

Ключові слова: біржа, зернове господарство, цукроваріння, Одеса, Київ, Яхненки.

Ключовою проблемою України залишається розбудова ефективної соціально орієнтованої економічної моделі. Це завдання неможливо виконати без детального дослідження історичного досвіду. Цікавим, та достатньо слабо висвітленим у вітчизняній історичній літературі залишається процес становлення біржової справи на українських землях у ХІХ ст. Саме розкриттю цього аспекту і присвячена ця стаття.

Біржа (від грецького – «burza» – «сумка», гаманець») – спеціальна організація, яка займається оптовою торгів-

лею. При цьому предметом торгівлі є альтернативні цінності із заздалегідь означеними, певними характеристиками, які відсутні на місці продажу. Це може бути сировина і готова продукція, цінні папери, послуги, робоча сила і т. д. [7].

Поява бірж, як правило свідчить про певний достатньо високий розвиток економічних відносин в умовах ринку. Саме тому становлення цього типу організацій в Україні проходило наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли почали проявлятися перші паростки капіталістичного устрою.

Розвиток біржової справи в Україні нерозривно пов'язаний із тими геополітичними та соціально-економічними процесами, які проходили в причорноморському регіоні в 2-й пол. ХVІІІ ст. Саме в цей період Російська імперія проводила все більш активну південну політику, яка досягла особливого піку в період правління імператриці Катерини ІІ (1729-1796 рр.). Природно, що російський наступ на дані території, спричинив конфлікт з Османською імперією, яка довгий час виступала домінуючою силою в цьому регіоні.

Протиріччя вилилися у нову серію російсько-турецьких війн (1735-1739, 1768-1774, 1787-1791 рр.), в цілому дуже вдалих для Росії. Остання поступово значно розширила свої південні кордони, отримала стратегічно важливий вихід до Чорного моря та ліквідувала небезпеку регулярних нападів з боку важ-

ливого васала Туреччини – Кримського ханства. У 1791 р. юридичні результати війн були нарешті оформлені Яським договором. Згідно з ним, турецька сторона була змушена визнати російську владу над територією північного Причорномор'я, яка згодом отримала назву Новоросійського краю [8, с. 24].

Новим завданням катеринівського уряду стало якнайскоріше освоєння нових земель, які довгий час були майже незаселеними. На місці колишніх турецьких фортець та давніх грецьких полісів розбудовувалися нові міста – Миколаїв, Єлисаветград, Херсон, Ольвіополь, а також у 1794 р. – Одеса, побудована на місці османського укріплення Хаджибей. Спочатку ці міста виконували переважно оборонну функцію, проте по мірі розвитку виробництва та активного заселення Новоросійського краю переселенцями з України, Росії, Греції, Сербії та ін. вони перетворилися на важливі господарчі центри.

Економічний підйом нових територій, який розпочався наприкінці XVIII – на початку XIX ст. був обумовлений кількома важливими факторами. Насамперед, сприяючи переселенню до Новоросійського краю, російський уряд надавав новоствореним містам ряд важливих преференцій, які дозволяли розвивати міжнародну та внутрішню торгівлю. Зокрема, у 1795 р. Катерина II спеціальним рескриптом звільняла від податків та податей на десятирічний термін усіх іноземців, українців та росіян, які зголосилися перебраться на постійне проживання в Катеринославську та Вознесенську губернії. Важливою умовою, яка гарантувала надання пільг полягала в тому, що вони розповсюджувалися на тих, хто був готовий поєднувати бізнесову активність із благоустроєм міст. Перші комерсанти повинні були будувати нові будівлі та дороги, фінансувати розбудову портів [8, с. 24].

Разом із тим, слід відзначити, що всі вищезгадані дії уряду не мали б такого ефекту, якби не активний розвиток товарного зернового господарства, яке переважно працювало на зовнішні ринки. Як відзначив український історик Олександр Донік: «Особливістю цього (південного – О. Алтухов) регіону була надзвичайна родючість чорноземних степів. Після ліквідації постійної загрози воєнних нападів із півдня стало можливим вести у північно-чорноморських степах осіле рільництво і тваринництво. Близькість моря створювала можливість ефективно пов'язати новий землеробський район з європейськими ринками» [1].

Підвищення попиту на зерно з боку європейських країн в даний період пояснюється насамперед тим, що внаслідок початку наполеонівських війн традиційні «житниці» Західної Європи занепали і європейці були змушені переорієнтуватися на східноєвропейських постачальників. В свою чергу, російська влада надавала новим містам право вільного виходу на зовнішні ринки, чим користалися місцеві підприємці, залучені в торгівлю збіжжям. У 1784 р. право вільної торгівлі отримав Херсон, а з 1800 р. й інші міста Новоросійського краю. Це сприяло поступовому зростанню імпорту пшениці. Так, у 1803 р. через одеський порт вивозилося 535 тис. четвертей, у 1804 р. – 538 тис. четвертей, у 1805 р. – вже понад 700 тис. четвертей [8, с. 35].

Це сприяло новому піднесенню міст півдня України. Найбільші вигоди від розвитку міжнародної торгівлі отримала Одеса, яка із 1804 р. отримала право на безмитну торгівлю в порту та спеціальній приморській зоні. У 1809, 1814 та 1816 рр. цей привілей був подовжений царською владою.

Вищезгадані привілеї сприяли тому, що Одеський порт став найзручнішим та перспективним для вивозу

зерна за кордон. У зв'язку з цим саме імпорту збіжжя зайняв провідне місце в господарському житті міста. За об'ємом торгівлі Одеса скоро обігнала інші міста узбережжя – Керч, Херсон, Феодосію, Николаїв, Севастополь [2, с. 117].

Врешті-решт, динамічний розвиток міжнародної торгівлі в Одесі призвів до того, що саме в цьому місті була відкрита перша в Україні біржа. 30 жовтня 1796 р. міська рада видала спеціальний маніфест про створення цієї організації, яка була розміщена у будинку пана Івана (Жана) Дофіне на розі нинішніх вулиць Грецької та Рішельєвської. Дофіне служив колись кухарем у самого князя Потьомкіна. Потім він став його дворецьким, а пізніше отримав перший в Одесі винний викуп. Проте він не зміг налагодити вигідний бізнес, набрався коштів в борг і скоро помер. На майно Дофіне був накладений арешт, а його будинок був переданий міській управі. Виконуючи прохання іноземних купців, як було зазначено вище, муніципалітет передав цю будівлю під біржу. Кожного ранку, з 10-ти до 12-ти годин тут проводилися біржові збори [6, с. 233]. Також там були розміщені спеціальні маклери та нотаріуси, які мали засвідчувати торгові угоди та записувати векселі [2, с. 117].

Через двадцять років, а саме 10 травня 1817 р. біржова справа в Одесі отримала новий імпульс. Після того, як того дня місто отримало статус «порто-франко» («вільного порту»), воно стало єдиним портом для імпорту та експорту товарів в південному напрямку [6, с. 225].

У зв'язку з цим, повноваження місцевої біржі були значно розширені. На цей раз для біржі було побудовано нову будівлю, де, починаючи з 1834 р. проводилися регулярні зібрання [6, с. 117].

20 червня 1848 р. був прийнято спеціальний біржовий статут, згідно з яким

створювався спеціальний управлінський орган, що отримав назву Біржового комітету, який в свою чергу, підпорядковувався міністерству фінансів Російської імперії.

Згідно із Статутом, Одеська біржа визначалася як місце де проходили регулярні зібрання підприємців для укладання комерційних відносин та договорів, незалежно від галузі [2, с. 117].

Першим головою біржового комітету Одеси став великий підприємець Яків Порро, а біржовими старшинами було обрано комерсантів Йосипа Етлінгера та Аріста Маса.

На біржі в основному велися операції, пов'язані із закупівлею/продажом збіжжя, а також валютні операції. Загальний обсяг контрактів на поставку зерна у 20-х рр. XIX ст. дорівнював 60 млн. руб. Розвивалися і міжнародні економічні зв'язки. Зокрема, головні свої обороти Одеська біржа мала із аналогічними установами Парижу, Марселю, Лондону, Відню, Трієсту, Ліворно, Константинополя, Амстердаму, Генуї та Гамбургу [6, с. 234].

Динаміка та специфіка економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії в XIX ст., серед всього іншого, обумовлювало те, що в інших регіонах біржові установи почали з'являтися дещо пізніше. Зокрема, це стосується Києва. Довгий час політичний центр України та Росії обходився без біржі, хоча наприкінці XVIII ст. тут регулярно проходили контрактів ярмарки. Перша з них відбулася у 1796 р. Вона була переведена у місто з волинського містечка Лубни. Проте оборот коштів на ярмарках був незначний.

Необхідність появи спеціальної біржової установи в Києві почала проявлятися тільки в другій половині XIX ст. Це було пов'язано із тим, що саме в даний період на території Київського генерал-губернаторства формується міцна

цукроварна галузь, яка була тісно зв'язана із світовими, переважно західно-європейськими, ринками.

Перші цукрові заводи на Правобережжі почали з'являтися у 30-50-х рр. XIX ст. Це були підприємства з досить примітивною («возневою») обробкою, де панувала ручна праця, а продуктивність була низькою. Кількість цукрових заводів дорівнювала 449 і вони виробляли 1,5-2 млн. пудів цукру [5, с. 213]. Слід також відзначити, що до середини XIX ст. виробництво цукру було зосереджено в руках великих поміщиків Бобринських, Браницьких, Потоцьких [6, с. 26].

«Цукровими королями» даної, до реформеної епохи стають також брати Яхненки, які на початку XIX ст. займалися переважно торговими справами в Одесі, а з 30-х рр. почали проявляти інтерес до цукрової галузі. Врешті-решт, їм вдалося створити велике торгове підприємство, яке включало в себе торгові дома у Києві, Москві, Харкові, Миколаєві, а також кілька пароплавів на Дніпрі, якими вони транспортували готовий товар. Річний оборот компанії Яхненків в той період складав біля 20-ти млн. руб. [6, с. 27].

В цілому ж, вже в 50-х рр. XIX ст. цукрові заводи, розташовані в малоросійських губерніях давали 4/5 усієї продукції Російської імперії в цій галузі. Зокрема, Яхненки-Симиренки виробляли близько 4 млн. т. цукру, граф Бобринський – близько 3 млн. т., волинський поміщик Сангушко – 1,5 млн. т., чернігівський поміщик Кушелєв-Безбородько – 0,8 млн. т. [3, с. 83].

Ще більших масштабів цукрова галузь досягла у 60-х рр. XIX ст., особливо після початку «великих реформ» царя Олександра II. У 1860-1861 рр. 230 цукрових заводів України виробляли понад 50 млн. т. цукру. В даний період біля 72 % цукроварень працювали в українських губерніях, а в

наступні роки їх доля зросла до 78 % [3, с. 84]. Слід також відзначити, що саме в 60-ті рр. новими «цукровими королями» стають брати Терещенки.

Масштаби виробництва цукру ще більше зросли у 70-х рр. XIX ст., у зв'язку із збільшенням попиту з боку європейських споживачів [3, с. 84].

Розвиток цукрової галузі змінював господарчий статус Києва. У 60-х рр. XIX ст. виникла потреба у створенні нових фінансових установ, які обслуговували потреби багатих виробників цукру. У 186 р. відомий тоді економіст, професор Київського університету та майбутній міністр фінансів Російської імперії М. Х. Бунге, разом із міським головою І. Завадським склали доповідну записку на ім'я київського генерал-губернатора, в якій виступили за створення в Києві біржі. Врешті-решт, їх подання було розглянуто і 19 жовтня 1863 р. на спеціально придбаному будинку на Подолі була відкрита ця фінансова установа. Приблизно через рік, у листопаді 1865 р. був затверджений Статут біржі, створений за зразком одеського.

Керівництво київської біржі було обрано тільки через чотири роки. У лютому 1869 р. впливові комерсанти міста провели перші збори біржового товариства та обрали його голову – купця Миколу Хрякова, який спеціалізувався на продажі цукру та борошна. Він перебував на своєму посту до самої смерті, у 1900 р.

Довгий час київська біржа не мала постійного приміщення, аж поки у 1885 р. для неї не був побудований будинок на розі Інститутської та Хрещатику [7, с. 37].

Слід відзначити, що київська біржа забезпечувала реалізацію інтересів великих виробників та торговців цукром, який був головним товаром з яким уклалися угоди. Так, у 1895 р. в Російській імперії було вироблено 35 млн. пудів цього продукту, з яких 64 % було

продано на київській біржі (22,273 млн. пудів) [7, с. 37].

Таким чином, становлення в першій половині XIX ст. двох імпортоорієнтованих галузей – вирощування зерна та цукроваріння – спричинила формування нової моделі економіки на українських землях у складі Російської імперії. Це в свою чергу, спричинило формування таких важливих інститутів ринкового господарства як біржі. Відповідно до торгово-господарчої кон'юнктури, перші такі установи були центрами зернової та цукрової галузі: Одеса та Київ. Подальший розвиток біржової справи в Україні в XIX ст. розглядатиметься в наступних наукових статтях.

Література

1. Донік О. Україна: У складі двох імперій (остання чверть XVIII - перша половина XIX ст.) [Електронний ресурс] / О. Донік. – К., 2011. – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/knyga-o-donik-ukrayina-u-skladi-dvokh-imperiy-ostannya-chvert%60-khviii-persha-polovyna-khikh-st-/glava-6-zaselennya-u-osvoennya-pivdennoyi-ukrayiny/> / Донік О. Україна: У складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) [Електронні ресурс] / О. Донік. – К., 2011. – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/knyga-o-donik-ukrayina-u-skladi-dvokh-imperiy-ostannya-chvert%60-khviii-persha-polovyna-khikh-st-/glava-6-zaselennya-u-osvoennya-pivdennoyi-ukrayiny/>; **2. Малишко В. М.,** Присяжнюк О. І. Виникнення інститутів біржової торгівлі в Україні / В. М. Малишко, О. І. Присяжнюк // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2014. – № 1. – С. 116-120 / Малишко В. М., Присяжнюк О. І. Виникнення інститутів біржової торгівлі в Україні / В. М. Малишко, О. І. Присяжнюк // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2014. – № 1. – С. 116-120; **3. Малюта О. В.** Український ринок в економічних системах російської та Австро-Угорської імперій другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі цукрової та нафтової промисловості) / О. В. Малюта // Сторінки історії. Збірник наукових праць. – 2013. –

Вип. 35. – С. 80-92 / Maliuta O. V. Ukrainskyi rynok v ekonomichnykh systemakh rosiiskoi ta Avstro-Uhorskoï imperii druhoï polovyny XIX – pochatku XX st. (na prykladi tsukrovoi ta naftovoi promyslovosti) / O. V. Maliuta // Storinky istorii. Zbirnyk naukovykh prats. – 2013. – Вур. 35. – С. 80-92; **4. Москалюк М. М.** Інфраструктура та технічна характеристика цукрових заводів українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / М. М. Москалюк. – Режим доступу: [file:///C:/Users/user/Downloads/gurit_2011_4_96%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/gurit_2011_4_96%20(1).pdf) / Moskaliuk M. M. Infrastruktura ta tekhnichna kharakterystyka tsukrovyykh zavodiv ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii u druhiï polovyni KhIKh – na pochatku XX st. [Elektronnyi resurs] / M. M. Moskaliuk. – Rezhym dostupu: [file:///C:/Users/user/Downloads/gurit_2011_4_96%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/gurit_2011_4_96%20(1).pdf) /; **5. Москалюк М. М.** Становлення і роль підприємств у цукровій промисловості український губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXIX. – С. 31-36 / Moskaliuk M. M. Stanovlennia i rol pidpriemstv u tsukrovii promyslovosti ukrainskyi hubernii Rosiiskoi imperii u druhiï polovyni XIX – na pochatku XX st. / M. M. Moskaliuk // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – 2014. – Вур. XXXIX. – С. 31-36; **6. Мошенський С. З.** Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи / С. З. Мошенський. – London : Xlibris, 2014. – 455 с. / Moshenskyi S. Z. Finansovi tsentry Ukrainy ta rynok tsinnykh paperiv industrialnoi epokhy / S. Z. Moshenskyi. – London : Xlibris, 2014. – 455 s.; **7. Примак І. О.** Виникнення та становлення біржової торгівлі в Україні [Електронний ресурс] / І. О. Примак. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Economics/66434.doc.htm / Prymak I. O. Vynyknennia ta stanovlennia birzhovoi torhivli v Ukraini [Elektronnyi resurs] / I. O. Prymak. – Rezhym dostupu: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Economics/66434.doc.htm; **8. Шевченко В.** Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) : Монографія / В. Шев-

ченко. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2010. – 266 с. / Shevchenko V. Pryvatne bankirskie pidpriemnytstvo v Odesi (XIX – pochatok XX st.) : Monohrafiia / V. Shevchenko. – К. : NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 2010. – 266 s.

Алтухов А. А. Становление биржевого дела и экономическое развитие украинских земель в составе Российской империи в XIX в.

В статье рассматривается процесс становления и развития биржевого дела в Украине в XIX в. Показана взаимосвязь между созданием бирж и социально-экономическим развитием украинских земель в составе Российской империи в исследуемый период. Автор приходит к выводу, что первые биржи в Украине появились в центрах развития двух важных отраслей хозяйства, которые работали на внешние рынки. Это, прежде всего Одесса (зерновое хозяйство) и Киев (производство сахара). Именно для обеспечения финансовых потребностей крупных производителей зерна и сахара, связанных с европейскими рынками, появляются биржи. Первая из них возникла в Одессе в конце XVIII в., поскольку данный город являлся важным портом, через который зерно продавалось за границу. Позднее, в первой половине XIX в. биржа была создана и в Киеве. Последующее развитие биржевого дела в Украине будет рассматриваться в следующих научных статьях.

Ключевые слова: биржа, зерновое хозяйство, сахароварение, Одесса, Киев, Яхненки.

Altukhov A. Formation of commodity exchange business and economic development of Ukrainian lands within the Russian Empire in the nineteenth century.

The article deals with the process of formation and development of commodity exchange business in Ukraine in the nineteenth century. The interrelation between the markets creation and socio-economic development of Ukrainian lands within the Russian Empire is shown in the analyzed period. The author concludes that the first commodity exchange in Ukraine appeared in the development of centers of two important sectors of the economy, which worked on the foreign markets. This is primarily Odessa (grain farming) and Kiev (sugar production). It is to ensure that the financial needs of large producers of grain and sugar associated with European markets, there were commodity exchanges. The first of them appeared in Odessa at the end of the XVIII century, as the city was an important port through which grain was being sold abroad. Later, in the first half of the nineteenth century commodity exchange was established in Kiev. The subsequent development of exchange business in Ukraine will be considered in the following research articles.

Key words: commodity exchange, grain farming, sugar refining, Odessa, Kiev, Yakhnenki.

Стаття надійшла до редколегії 15 листопада 2016 р.